ESKI USUL VA YANGI USUL MAKTABLARI: AN'ANAVIY TA'LIM TIZIMINING KAMCHILIKLARI VA JADIDLAR ISLOHOTI

Ikromova Farangiz Inomjon qizi Urganch
RANCH texnologiya universiteti Boshlang'ich
ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida mavjud bo'lgan eski usul maktablari va madrasalarning tizimli kamchiliklari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Jadidlar tomonidan amalga oshirilgan ta'lim islohoti – yangi usul maktablarining tashkil etilishi, ularda ona tili, hisob, tarix fanlarining o'quv dasturiga kiritilishi va fonetik savod o'rgatish metodining joriy etilishi batafsil ko'rib chiqiladi. Maqolada o'zbek manbalari asosida jadid pedagogikasining nazariy va amaliy asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, usuli jadid, usuli qadim, maktab, madrasa, ta'lim islohoti, Behbudiy, Avloniy, Fitrat, fonetik metod.

- **Аннотация.** В данной статье проводится научный анализ системных недостатков старометодных школ и медресе, существовавших в Туркестанском крае в конце XIX – начале XX веков. Подробно рассматривается реформа образования, проведенная джадидами, - создание школ нового метода, включение в учебную программу предметов "родной язык," "счет," "история" и внедрение метода обучения фонетической грамоте. В статье освещаются теоретические и практические основы джадидской педагогики на основе узбекских источников.

- **Ключевые слова:** джадидизм, метод джадидов, метод древности, школа, медресе, реформа образования, Бехбуди, Авлони, Фитрат, фонетический метод.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida O'rta Osiyoda,

xususan Turkiston o‘lkasida ta’lim sohasida keskin o‘zgarishlar zaruriyati sezildi. Bu davrda mahalliy aholi bolalarining aksariyati eski usul maktablarida – maktabxona va madrasalarda tahsil olardi. Biroq ana shu muassasalardagi ta’lim tizimi bir qator jiddiy kamchiliklarga ega edi. Eski usul ta’limining tanazzuli fonida jadidchilik harakati yetakchilari – Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat va boshqalar yangi usul (usuli jadid) maktablarini tashkil etib, ta’lim mazmunini tubdan o‘zgartirishga harakat qildilar.

Mazkur maqolaning maqsadi eski va yangi usul maktablarini qiyosiy tahlil qilish, jadidlar ta’lim islohotining asosiy yo‘nalishlari – ona tili, hisob va tarix fanlarini o‘quv dasturiga kiritish, hamda fonetik savod o‘rgatish metodini ilmiy jihatdan baholashdan iborat.

Maktab va madrasalardagi an’anaviy ta’lim tizimining kamchiliklari. Turkistonda an’anaviy ta’lim ikki pog‘onadan iborat edi: boshlang‘ich ta’lim maktabxonalarda (odatda masjid yonida), o‘rta va oliy ta’lim esa madrasalarda olib borilardi. Maktabxonada o‘qish besh o‘n yilgacha davom etar, biroq bolalar bu vaqt ichida asosan arab harflarini yodlash va Qur’on oyatlarini talaffuz qilishni o‘rganardilar. O‘qitishning asosiy usuli takrorlab yod olish – “talqin” usuli bo‘lib, o‘quvchilar matnning ma’nosini tushunmasdan faqat yodlar edilar.

Abdurauf Fitrat o‘zining mashhur “Munozara” asarida eski usul maktablarining ahvolini jiddiy tanqid ostiga olib, ulardagi ta’lim samarasizligini aniq dalillar bilan ko‘rsatib bergan. [1] Fitrat ta’kidlashicha, maktabda o‘n yil o‘qigan bola oddiy maktubni ham yozib bera olmasdi, chunki o‘qitish faqat arab tilida olib borilib, bolaning ona tilidagi savodxonligiga e’tibor berilmasdi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy esa maktab muammolarini ko‘tarib, quyidagi kamchiliklarni alohida qayd etdi:

– O‘qituvchi (mudarris yoki domla) pedagogik tayyorgarlikdan mutlaqo mahrum edi; uning maqsadi faqat Qur’on o‘qitish va diniy farmonlarni tushuntirishdan iborat bo‘lib, bolalar psixologiyasini bilmasdi;

– Darslik va o‘quv qo‘llanmalar mavjud emas edi; o‘rganilgan matn qo‘lyozma nusxalar yoki og‘zaki yo‘l bilan uzatilardi;

– Ta’lim mazmunida dunyoviy fanlar – matematika, tarix, tabiatshunoslik mutlaqo o‘rin olmagan edi;

– Jismoniy jazo keng qo‘llanilardi; bu esa bolalarda o‘qishga nafrat uyg‘otardi.[2]

Bulardan tashqari, madrasa ta’limi ham o‘z muammolaridan xoli emas edi. Oliy ta’limda o‘qish 15–20 yilga cho‘zilib, bitiruvchilar zamonaviy hayot uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalardan bexabar bo‘lar edilar. Qosimov B. ta’kidlaganidek, madrasada fiqh, kalom, mantiq fanlari asosiy o‘rin tutsa-da, ular hayotiy ahamiyatini yo‘qotgan edi. [3] Natijada ko‘plab madrasalardan chiqqan yoshlar na amaliy ishda, na ilmiy faoliyatda o‘zlarini namoyon eta olmasdilar.

Jadidlarning isloh g‘oyalari: ona tili, hisob, tarix fanlarining kiritilishi. Jadidlar eski usul maktabining nochor ahvolini ko‘rib, tubdan yangi ta’lim tizimini yaratish zarurligini angladilar. Ularning dasturiy maqsadi faqat savod o‘rgatishdan iborat bo‘lmay, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish, milliy ong va vatanparvarlik ruhini tarbiyalashni ham o‘z ichiga olardi. Abdulla Avloniy “Birinchi muallim” darsligining muqaddimasida shunday yozgan: “Tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir”.[4]

Yangi usul maktablarida birinchi navbatda o‘quv dasturi tubdan o‘zgartirildi. Qosimov B. tomonidan e’tirof etilganidek, jadid maktablari o‘zbek (turkiy) tili, rus tili, hisob, geografiya va tarix fanlarini o‘z dasturlariga kiritish orqali zamonaviy bilim egallash imkonini yaratdi. [5]

Ona tilida ta’lim. Jadidlarning eng asosiy da’vatlaridan biri – ta’limni ona tilida olib borish edi. Behbudiy “Ikki emas, to‘rt til lozim” maqolasida shunday yozgan: bola avvalo o‘z ona tilini mukammal o‘rganishi, keyin boshqa tillarni egallashi zarur.[6] Fitrat esa eski maktabda arab tilidagi ta’lim bolaning tushunish qobiliyatini to‘liq o‘ldirishi haqida qattiq e’tiroz bildirdi. [7]

Avloniy tomonidan yaratilgan “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim” va “Maktab gulistoni” darsliklarida barcha matnlar sodda o‘zbek tilida berildi. Uning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarida ham tarbiya va odob-axloq mavzulari o‘zbek tilida bayon etildi.[8] Bu darsliklar birinchi bor grammatika qoidalarini emas, balki bolalarning kundalik hayotiga yaqin mavzularni – oila, tabiat, vatan, do‘stlik kabilarni o‘z ichiga oldi.

Hisob fanining joriy etilishi. An’anaviy maktabda hisob fan sifatida o‘tilmas, faqat ba’zan oddiy raqamlar og‘zaki tarzda tanishtirilardi. Jadid maktablarida esa hisob (matematika) mustaqil fan sifatida kiritildi. Gasprinskiy o‘zining “Usuli jadid” dasturida matematika o‘qitishning zarurligini alohida ta’kidlab: “Hisob – hayot ilmi, uni bilmagan kishi tijorat va kundalik ishlarida doimiy ziyonga uchraydi”, – deb yozgan. [9]

Samarqand, Buxoro va Toshkentdagi yangi usul maktablarida to‘rt arifmetik amal, kasrlar, foizlar va oddiy masalalar yechish o‘rgatila boshlandi. Ziyodullayev S. tadqiqotlarida ko‘rsatilishicha, 1905–1910-yillarda Farg‘ona vodiysidagi bir qator jadid maktablarida hisob darsligidan foydalanildi va bu narsa o‘sha davr uchun katta yutuq hisoblangan. [10]

Tarix fanining o‘quv dasturiga kiritilishi. Jadidlar uchun tarix o‘qitish milliy ongni shakllantirishning eng muhim vositasi edi. Eski usul maktablarida tarix mutlaqo yo‘q bo‘lib, bolalar o‘z xalqining o‘tmishi, ulug‘ siymolari va davlat tarixi haqida hech narsa bilmasdilar. Behbudiy tomonidan 1908-yilda yaratilgan “Muxtasar tarixi islom” asari jadid maktablarida birinchi tarix qo‘llanmasiga aylandi. [11]

Behbudiy “Padarkush” dramasida ham ta’limsiz qolgan yoshning fojiasi orqali tarix va ma’rifatning ahamiyatini tasvirladi.[12] Jadid maktablarida tarix turli xalqlar tarixi, islom tarixi va Turkiston o‘lkasining o‘tmishi ko‘rinishida o‘qitila boshlandi. Bu bolalarda milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘ularini uyg‘otdi.

Savod o‘rgatishning yangi metodlari. Jadidlar islohotining eng muhim va tub jihatlaridan biri savod o‘rgatishning yangi – fonetik metodini joriy etish edi. Eski usul maktablarida alifbe harflarini o‘rgatishda “hijja” (bo‘g‘in) metodi qo‘llanilardi. Bu usulda har bir harf alohida yod olinar, so‘ngra harflar qo‘shib o‘qilardi. Jarayon son-sanoqsiz takrorni talab qilgani va bolaning mantiqiy tafakkuriga murojaat qilmagani bois yillarcha davom etar edi.[13]

Ismoil Gasprinskiy Qrimda birinchi marta “savtiya” (ovoz-tovush) deb atagan fonetik metodini ishlab chiqdi. Bu usulning mohiyati shundan iborat ediki, bola birinchi navbatda harfning nomini emas, balki uning tovushini o‘rganardi, so‘ngra tovushlarni birlashtirib so‘z tuzishni egallardi.[14] Gasprinskiy o‘zining Boqchasaroydagi maktabida bu metodning samaradorligini amalda isbotlab berdi: bolalar eski usulda 2–3 yilda egallaydigan savodni yangi usulda 3–4 oyda o‘rgandilar.[15]

Turkistonda fonetik metodning keng tarqalishida Abdulla Avloniyning xizmati beqiyos. Uning “Birinchi muallim” darsligida tovushdan – bo‘g‘inga, bo‘g‘indan – so‘zga, so‘zdan – gapga ketma-ket o‘tish tamoyili amalga oshirildi. Ziyodullayev ta’kidlaganidek, Avloniy darsligida har bir tovush rangli rasmlarda aks ettirilgan bo‘lib, bola ko‘rgazmali tarzda o‘rganardi.[16]

Yangi usul maktablarida o‘qitish metodikasida yana bir muhim yangilik – “suhbat usuli” joriy etildi. O‘qituvchi savol-javob orqali bolaning mustaqil fikrlashini rag‘batlantirar, mavzuni “tayyor” holda bermasdan, balki bola o‘zi kashf etib boradigan tarzda tushuntirardi. Fitrat “Munozara” asarida yangi usul

muallimining darsini tavsiflab, uning eski usuldan tubdan farq qilishini ko‘rsatib berdi.[17]

Yangi usul maktablarida doska, bo‘r, ko‘rgazmali qurollar va rasmli darsliklar qo‘llanilishi ham o‘sha davr uchun inqilobiy yangilik edi. B. Qosimovning tadqiqotlariga ko‘ra, 1910-yilga kelib Turkistonda 100 dan ortiq yangi usul maktabi ishlayotgan bo‘lib, ularda 5 000 dan ziyod o‘quvchi tahsil olardi.[18]

Xulosa. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi eski usul maktablari bir qator tizimli kamchiliklarga ega bo‘lgan: ta’lim faqat arab tilida va diniy mazmunda olib borilgan; savod o‘rgatish usuli samarasiz va uzoqqa cho‘zilgan; dunyoviy fanlar o‘qitilmagan; muallimlar pedagogik jihatdan tayyorlanmagan. Jadidlar esa bu kamchiliklarga qarshi uzluksiz kurash olib borib, usuli jadid – fonetik savod o‘rgatish, ona tilida ta’lim, hisob va tarix fanlarini kiritish orqali zamonaviy o‘zbek maktabining poydevorini qurdilar.

Jadid maktablari milliy ta’lim tarixida nafaqat pedagogik, balki siyosiy-ma’naviy jihatdan ham muhim o‘rin egallaydi: ular milliy uyg‘onish harakatining asosiy tarbiyaviy dargohlariga aylandi. Bugungi kunda O‘zbekistondagi ta’lim islohoti uchun jadidlar merosini chuqur o‘rganish va undan ilhom olish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Fitrat A. Munozara. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1992. – B. 14–18.

2. Behbudiy M. Maktab. // Samarqand gazetasi. – 1913. – № 4. – B. 2.

3. Qosimov B. Jadidchilik: tarix, shaxsiyat, g‘oya. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – B. 47.

4. Avloniy A. Birinchi muallim. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991. – B. 5–9.

5. Qosimov B. Jadidchilik: tarix, shaxsiyat, g‘oya. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – B. 63.

6. Behbudiy M. Ikki emas, to‘rt til lozim. // Oyina jurnali. – 1914. – № 22. – B. 516.

7. Fitrat A. Hind ixtilolchilari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – B. 31.

8. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – B. 12–15.

9. Gasprinskiy I. Usuli jadid. – Boqchasaroy: Tarjimon, 1884. – B. 8.

10. Ziyodullayev S. Jadid maktablari tarixi. – Toshkent: Fan, 1994. – B. 22–25.

11. Qosimov B. Jadidchilik: tarix, shaxsiyat, g‘oya. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – B. 89.

12. Behbudiy M. Padarkush. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1994. – B. 6.

13. Avloniy A. Birinchi muallim. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991. – B. 22.

14. Ziyodullayev S. Jadid maktablari tarixi. – Toshkent: Fan, 1994. – B. 58.

15. Fitrat A. Munozara. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1992. – B. 44.

16. Qosimov B. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 105.

17. Mirzayev T. O‘zbekistonda jadidchilik harakati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2001. – B. 77.

18. Avloniy A. Birinchi muallim. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991. – B. 34.